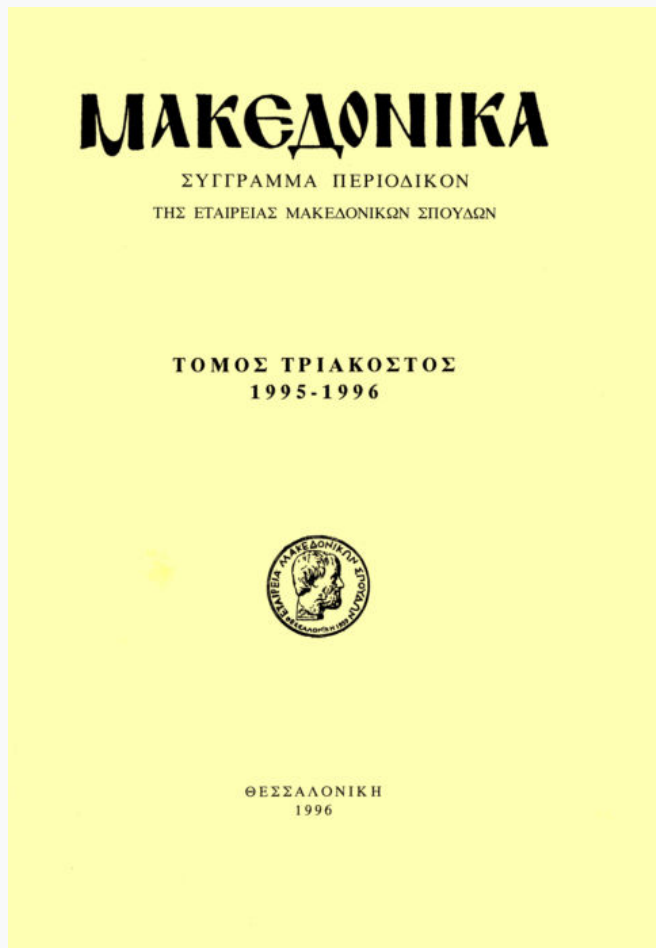

Μακεδονικά

Τόμ. 30, Αρ. 1 (1996)

Εγχάρακτη κεραμεική της εποχής του χαλκού από το αρχοντικό Πέλλας

N. Μερούσης, Α. Μποβολή, Α. Στεφανή

doi: [10.12681/makedonika.245](https://doi.org/10.12681/makedonika.245)

Copyright © 2014, N. Μερούσης, Α. Μποβολή, Α. Στεφανή

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μερούσης Ν., Μποβολή Α., & Στεφανή Α. (1996). Εγχάρακτη κεραμεική της εποχής του χαλκού από το αρχοντικό Πέλλας. *Μακεδονικά*, 30(1), 189–228. <https://doi.org/10.12681/makedonika.245>

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟ ΠΕΛΛΑΣ¹

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η τούμπα του Αρχοντικού βρίσκεται στα νότια του ομώνυμου οικισμού, ανάμεσα στην αρχαία Πέλλα και τα Γιαννιτσά σε απόσταση 4 χλμ. αντίστοιχα και σε σχετική κοντινή απόσταση από τον Αξιό ποταμό. Η θέση κατά την αρχαιότητα πιθανόν βρισκόταν κοντά στη θάλασσα, αφού σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη ο Θερμαϊκός κόλπος εισχωρούσε μέχρι την περιοχή της αρχαίας Πέλλας². Η τούμπα έχει τη μορφή ψηλού, κωνικού και εκτεταμένου γηλόφου με τράπεζα στο βόρειο τμήμα της. Η συνολική της έκταση είναι 128 στρ. και το ύψος της 20 μ.³. Η γεωγραφική θέση και η έκτασή της υποδεικνύουν ότι πρόκειται για ένα πυρηνικό οικισμό, από τους σημαντικότερους της περιοχής, με συνεχή κατοίκηση από τη Νεολιθική μέχρι την Υστεροβυζαντινή περίοδο.

Οι έρευνες ξεκίνησαν το 1992 με τη συνεργασία του Αρχαιολογικού τομέα του Α.Π.Θ. και της ΙΖ' ΕΠΚΑ. Η ανασκαφή στον προϊστορικό τομέα ξεκίνησε από τη νότια πλαγιά της τούμπας με τη διάνοιξη στρωματογραφικής τομής, της οποίας η έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί, και συνεχίστηκε με τομές στην ανατολική πλαγιά και στην κορυφή της (σχ. 1)⁴. Στη στρωματογραφική τομή ανασκάφηκαν επιχώσεις της Νεότερης Νεολιθικής, της Πρω-

1. Οφείλουμε ευχαριστίες στις αναπληρώτριες καθηγήτριες της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. Κ. Παπανθίμου και Αγ. Πιλάλη, που μας παραχώρησαν το συγκεκριμένο ανασκαφικό υλικό. Μερικές σκέψεις για τα εργαλεία χάραξης μάς υπέδειξε η Δρ. Α. Μουνδρέα-Αγραφιώτη. Η φωτογράφιση του υλικού έγινε από τον αρχαιολόγο Α. Vargas και τα σχέδια από τη Λ. Στεφανή. Τέλος ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στη Δρα Ε. Ευθυμιάδου για την στατιστική ανάλυση της κεραμεικής.

2. Bintliff J. L., «The plain of western Macedonia and the neolithic site of Nea Nikomedeia», *Proceedings of the Prehistoric Society* 28 (1976) 241 κ.ε., Chevignon M., «Η γεωγραφική εικόνα της Μακεδονίας», στο *Μακεδονία 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού* (γενική εποπτεία Μ. Β. Σακελλαρίου), Αθήνα 1982, σ. 25, εικ. 5, Δ. Κοκκινίδου, *Η προϊστορία στο νομό Πέλλας*, Έδεσσα 1990, σσ. 19-22.

3. Αικ. Παπαευθυμίου - Αγ. Πιλάλη, «Ανασκαφή στο Αρχοντικό Γιαννιτσών», *Εγνατία 3* (1992) 199.

4. Παπαευθυμίου - Πιλάλη, *ό.π.*, σ. 200, Αγ. Πιλάλη - Αικ. Παπαευθυμίου, «Ανασκαφή Αρχοντικού», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη το 1993* (στο εξής ΑΕΜΘ) (υπό έκδοση).

μης εποχής του Χαλκού, της Ύστερης εποχής του Χαλκού, της εποχής του Σιδήρου και της Γεωμετρικής εποχής. Η ανασκαφή στην ανατολική πλαγιά και στην επίπεδη κορυφή της αποκάλυψε μέχρι τώρα δύο οικιστικές φάσεις. Η πρώτη-ανώτερη (φάση Α) χαρακτηρίζεται από λιθόκτιστα κτήρια και η δεύτερη (φάση Β) από πασσαλόπηκτα. Ένα δείγμα ραδιοχρονολόγησης C14 από την πρώτη οικιστική φάση τη χρονολογεί 2118-1937 π.Χ., δηλαδή στην αρχή της 2ης χιλιετίας, που συμπίπτει με την ΜΕΧ της νότιας Ελλάδας ή την ΥΕΧ Ι σύμφωνα με το χρονολογικό σχήμα που έχει προτείνει για τη Μακεδονία η Κουκούλη⁵. Η φάση Β τοποθετείται με την ίδια μέθοδο κοντά στο 2199-2135, δηλαδή στις όψιμες φάσεις της ΠΕΧ⁶. Η μελέτη αυτών των φάσεων είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς η μετάβαση από την Πρώιμη εποχή του Χαλκού στην επόμενη φάση στο χώρο της Μακεδονίας δεν έχει ακόμα διευκρινιστεί στρωματογραφικά⁷.

Β. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Η κεραμική, που δημοσιεύεται εδώ, προέρχεται από τη φάση Α και από την ανασκαφική περίοδο του 1994.

Πρόκειται για μια ομάδα 73 οστράκων και δύο ολόκληρων αγγείων από τις τοιμές Φ, Ο και Ψ, που βρίσκονται στην κορυφή της τούμπας και τις τομές Χ και Ω της ανατολικής πλαγιάς.

1. Τεχνική χάραξης

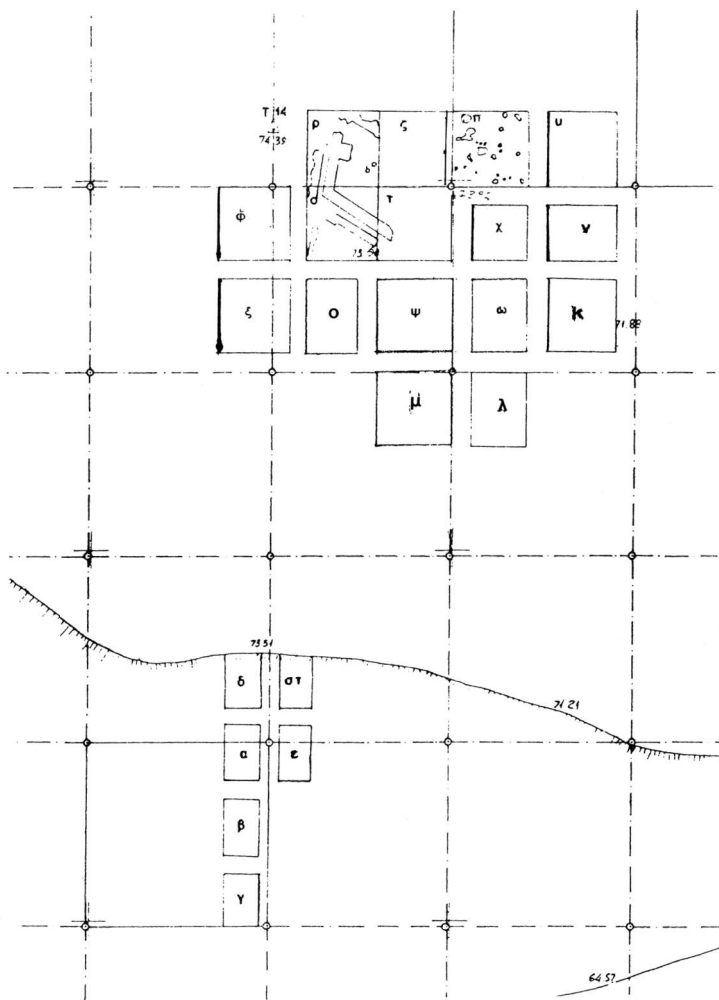
Με βάση την τεχνική της χάραξης διακρίναμε τις εξής κατηγορίες:

Κατηγορία Α. Το εργαλείο είναι αιχμηρό, οι εγχαράξεις μέτριες σε βάθος, λεπτές και ιδιαίτερα ασταθείς. Η χάραξη είναι διακοπτόμενη και δημιουργεί

5. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *Πρωτοϊστορική Θάσος, Τα νεκροταφεία του οικισμού Καστράι*, Αθήνα 1992, σσ. 478 κ.ε.

6. Για τις ανασκαφικές εργασίες του 1994 και τις ραδιοχρονολογήσεις βλ. Αικ. Παπανθίμου - Αγ. Πιλάλη, «Ανασκαφή στο Αρχοντικό», *ΑΕΜΘ* 8 (1994) (υπό έκδοση). Επίσης Α. Πιλάλη - Κ. Παπανθίμου, «Οικήματα στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών», *Αρχαία Μακεδονία VI* (υπό έκδοση), Κ. Παπανθίμου - Α. Πιλάλη, «Οι προϊστορικοί οικισμοί στο Μάνδαλο και στο Αρχοντικό Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 10 (1996) (υπό έκδοση).

7. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ό.π.*, (σημ. 5) σσ. 481 κ.ε., D. Kokkinidou - K. Trantalidou, «Neolithic and Bronze Age Settlement in Western Macedonia», *BSA* 86 (1991) 98, σημ. 18, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Οι ανασκαφικές έρευνες στην Τορώνη, τον Αγ. Μάμα, την Τούμπα της Θεσσαλονίκης και το Αρχοντικό είναι πιθανό ότι θα καλύψουν αυτό το κενό. Βλ. σχετικά Α. Cambitoglou - J. K. Papadopoulos, «Excavations at Torone», *Journal of Mediterranean Archaeology* 4 (1991), 162 κ.ε. Β. Hänsel, «Erste Vorstellung eines neuen Projektes: Agios Mamas / Olynth», *ΑΕΜΘ* 7 (1993) (υπό έκδοση), St. Andreou - M. Fotiadis - K. Kotsakis, «Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece» *ΑΙΑ* 100 (1996) 582, όπου βιβλιογραφία.

Σχ. 1. Τοπογραφικό της ανασκαφής.

την εντύπωση της πενιάς (strokes). Στα θέματα κυριαρχεί η θέουσα σπείρα και η σπείρα που συνδυάζεται με γραμμές και τρίγωνα. Οι εγχαράξεις τονίζονται με λευκή ύλη. Η επιφάνεια των οστράκων είναι πάντοτε αδρή, οι χρωματικοί τους τόνοι ποικίλουν από το τεφρό ως το κεραμιδί με πυρήνα τεφρό. Ο πηλός περιέχει αρκετά μη πλαστικά στοιχεία (αφ. κατ. 25, 32, 70-71).

Κατηγορία Β. Το εργαλείο που χρησιμοποιείται σε αυτή την κατηγορία είναι πολύ λεπτό και αιχμηρό, πιθανώς από πυριτόλιθο ή μέταλλο. Οι εγχαράξεις είναι πολύ λεπτές, ρηχές, πυκνές και ιδιαίτερα επιμελημένες. Στα θέματα απαντούν κυρίως οι ζώνες τριγώνων με δικτυωτό πλέγμα και οι ομάδες παράλληλων γραμμών σε διάφορες κατευθύνσεις, που συνδυάζονται με ενάλλαλα τρίγωνα. Οι εγχαράξεις γεμίζονται και εδώ με λευκή ύλη. Η επιφάνεια των οστράκων σε δύο μόνο παραδείγματα είναι στιλβωμένη (αφ. κατ. 3, 7), ενώ στα υπόλοιπα έχει λειανθεί με μαλλί ή ύφασμα (αφ. κατ. 1, 43, 57, 63). Οι χρωματικοί τους τόνοι είναι τεφροί και καστανοί. Ο πηλός είναι καθαρότερος σε σχέση με αυτόν της κατηγορίας Α (αφ. κατ. 7, 63), αν και σε ορισμένα παραδείγματα περιέχει μη πλαστικά στοιχεία (αφ. κατ. 43, 57).

Κατηγορία Γ. Εδώ χρησιμοποιούνται δύο εργαλεία, ένα πλατύ και ένα με τριγωνική κεφαλή. Οι εγχαράξεις του πρώτου εργαλείου είναι βαθιές και πλατιές, ενώ αυτές του δεύτερου δημιουργούν με αφαίρεση πηλού εγκοπές τριγωνικού σχήματος. Τα θέματα που συναντούμε είναι οριζόντιες, παράλληλες γραμμές που απολήγουν σε σπείρα, και σειρές τριγωνικών εγκοπών. Στο παράδειγμα αφ. κατ. 44 η σπείρα έχει γίνει με διακοπτόμενη χάραξη. Οι εγχαράξεις και αυτής της κατηγορίας τονίζονται με λευκή ύλη. Η επιφάνεια των οστράκων είναι αδρή και το χρώμα της κεραμιδί. Ο πηλός σε δύο όστρακα (αφ. κατ. 44, 60) είναι καθαρός, ενώ το όστρακο αφ. κατ. 67 περιέχει μη πλαστικά στοιχεία.

Κατηγορία Δ. Το εργαλείο που χρησιμοποιείται είναι πολύ λεπτό και αιχμηρό, πιθανώς κατασκευασμένο από πυριτόλιθο ή μέταλλο. Οι εγχαράξεις που δημιουργούνται είναι πολύ βαθιές και λεπτές, στα θέματα κυριαρχούν τα οξυκόρυφα, ορισμένες φορές διαγραμμισμένα, τρίγωνα. Και εδώ παρατηρείται η χρήση επίθετης λευκής ύλης. Η επιφάνεια των οστράκων είναι πολύ καλά στιλβωμένη (αφ. κατ. 4, 62) με χρώμα καστανό και καστανότεφρο. Ο πηλός είναι γενικά καθαρός με λίγα μη πλαστικά στοιχεία.

Κατηγορία Ε. Προόκειται για τη μεγαλύτερη αριθμητικά κατηγορία. Χρησιμοποιούνται δύο εργαλεία: ένα αιχμηρό αλλά όχι ιδιαίτερα λεπτό, που δημιουργεί εγχαράξεις μέτριες σε βάθος και σε πλάτος και ένα με τριγωνική κεφαλή μικρότερη σε σύγκριση με το ανάλογο της κατηγορίας Γ, που δημιουργεί με την αφαίρεση πηλού τριγωνικές εγκοπές. Τέλος, σε ένα μόνο

παραδείγμα (αφ. κατ. 38, 39, 40) έχει χρησιμοποιηθεί εργαλείο κυκλικής διατομής, πιθανώς καλάμι, το οποίο δημιουργεί κυκλικές βαθύνσεις. Η συμμετρία των παράλληλων εγχαράξεων σε ορισμένα παραδείγματα οδηγεί στην υπόθεση ότι πιθανώς χρησιμοποιήθηκε οδοντωτό εργαλείο. Στα θέματα διακρίνονται ομάδες παράλληλων γραμμών, τρίγωνα ενάλληλα, ορισμένες φορές συνεχόμενα, τρίγωνα διαγραμμισμένα, τρίγωνα με δικτυωτό πλέγμα, τρίγωνα γεμισμένα με στιγμές, ρόμβοι ενάλληλοι και με πλέγμα, πλαίσια γραμμών, σπείρες, σειρές τριγωνικών εγκοπών. Στα περισσότερα παραδείγματα διαπιστώνεται η χρήση της λευκής επίθετης ύλης. Η επιφάνεια των οστράκων είναι άλλοτε στιλβωμένη τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά και άλλοτε μόνο εξωτερικά. Τρία μόνο όστρακα έχουν επιφάνεια αδρή (αφ. κατ. 5, 8, 15). Οι χρωματικοί τόνοι διακρίνονται σε πορτοκαλί, τεφρούς και καστανούς. Ο πηλός περιέχει μη πλαστικά στοιχεία.

Κατηγορία ΣΤ. Αυτή η κατηγορία χαρακτηρίζεται από αμελείς, αραιές εγχαράξεις, που γίνονται από σχετικά πλατύ εργαλείο και δε φαίνεται να δημιουργούν διακοσμητικά μοτίβα. Η επιφάνεια των οστράκων είναι συνήθως αδρή, με εξαίρεση τα όστρακα αφ. κατ. 2 και 66, που το πρώτο έχει καστανή στιλβωμένη και το δεύτερο μαύρη. Οι χρωματικοί τόνοι ποικίλουν από τους καστανούς ως τους τεφρούς, ο δε πηλός περιέχει πολλά μη πλαστικά στοιχεία.

Κατηγορία Ζ. Χρησιμοποιείται εργαλείο κυκλικής διατομής, το οποίο δημιουργεί κυκλικά μοτίβα. Στο πρώτο από τα δύο παραδείγματα (αφ. κατ. 36) το εργαλείο αφαιρεί πηλό και συνδυάζεται με σαρωμένη διακόσμηση, ενώ στο δεύτερο (αφ. κατ. 54) αφήνει μόνο αποτυπώματα. Ας σημειωθεί ότι χρήση όμοιου εργαλείου είχε διαπιστωθεί και στο όστρακο αφ. κατ. 38-39-40 της κατηγορίας Ε. Η επιφάνεια των οστράκων είναι ελαφρά λειασμένη και τα χρώματα της επιφάνειας είναι στο ένα κοκκινωπό (αφ. κατ. 36) και στο άλλο καστανό (αφ. κατ. 54). Ο πηλός περιέχει αρκετά μη πλαστικά στοιχεία.

2. Σχήματα

Παρά τον περιορισμένο αριθμό οστράκων που εξετάζονται, αναγνωρίστηκε μια σειρά σχημάτων αγγείων. Παρατηρούμε λοιπόν ότι τα πιο πολλά όστρακα προέρχονται από αγγεία ανοιχτά (ευρύστομα κύπελλα, φιαλόσχημα αγγεία), για αυτό και έχουν εσωτερική επιφάνεια στιλβωμένη ή λειασμένη (αφ. κατ. 35, 37, 38-39-40, 49, 50-51, 55 κ.ά.). Εξάλλου τα περισσότερα προέρχονται από αγγεία μικρού μάλλον μεγέθους με αρκετά λεπτά τοιχώματα, χωρίς να λείπουν και οι περιπτώσεις οστράκων από μεγάλα, πιθοειδή αγγεία (αφ. κατ. 67). Λίγα είναι τα όστρακα που προέρχονται από κλειστά

αγγεία με αδρά δουλεμένη εσωτερική επιφάνεια (αφ. κατ. 25, 32).

Συναντιούνται λαβές διχαλωτές⁸ (αφ. κατ. 27, 50-51), ταινιωτές (αφ. κατ. 36, 70-71) και ημικυλινδρικής διατομής⁹ (αφ. κατ. 52-53, 46 και 56, 23). Βάσεις υπάρχουν μόνο δακτυλιόσχημες (αφ. κατ. 25, ΟΑ 1).

Τα σχήματα που μπορούν να αναγνωριστούν με βεβαιότητα είναι τα παρακάτω:

Α. Φιάλες με διχαλωτές υπερυψωμένες λαβές¹⁰ (αφ. κατ. 27, 50-51, 72).

Β. Αμφορείς¹¹ (αφ. κατ. 44, 60).

Γ. Κανθαροειδή¹² (αφ. κατ. 3, 14, 15, 28-29, ΟΑ 2).

Δ. Τριποδικό αγγείο-υποστατό (;) (αφ. κατ. ΟΑ 2).

Ε. Μόνωτο (;) κύπελλο μικρού μεγέθους (αφ. 63 διάμετρος χείλους 5 εκ. περίπου).

3. Θέματα

Τα θέματα που κοσμούν την επιφάνεια των αγγείων είναι τα εξής:

1. Ομάδες παράλληλων γραμμών¹³ (σχ. 2α), που συχνά σχηματίζουν πλαίσια ή συνδυάζονται με άλλα μοτίβα, όπως τρίγωνα, ρόμβους και σπειρώδες.

2. Τρίγωνα¹⁴ (σχ. 2β, 3γ) α) διαγραμμισμένα, β) με δικτυωτό πλέγμα, γ) γεμισμένα με στιγμές, δ) εναλλάξα, ε) απολήγοντα σε αγκίστρι ή σπείρα στ) με προεκτεινόμενη κορυφή και ζ) τρίγωνα που οι πλευρές τους σχηματίζονται

8. Πρβλ. Heurtley W. A., *Prehistoric Macedonia: an archaeological reconnaissance of Greek Macedonia (west of Struma basin) in the neolithic, bronze and early iron ages*, Cambridge 1939, εικ. 71d, Hochstetter A., «Kastanas, Die handgemachte Keramik», *Præhistorische Archaeologie in Südsteuropa* 3 (Berlin 1984) πίν. 34.11, 17.5, 14.1-2.

9. Πρβλ. Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 70j, 71b.

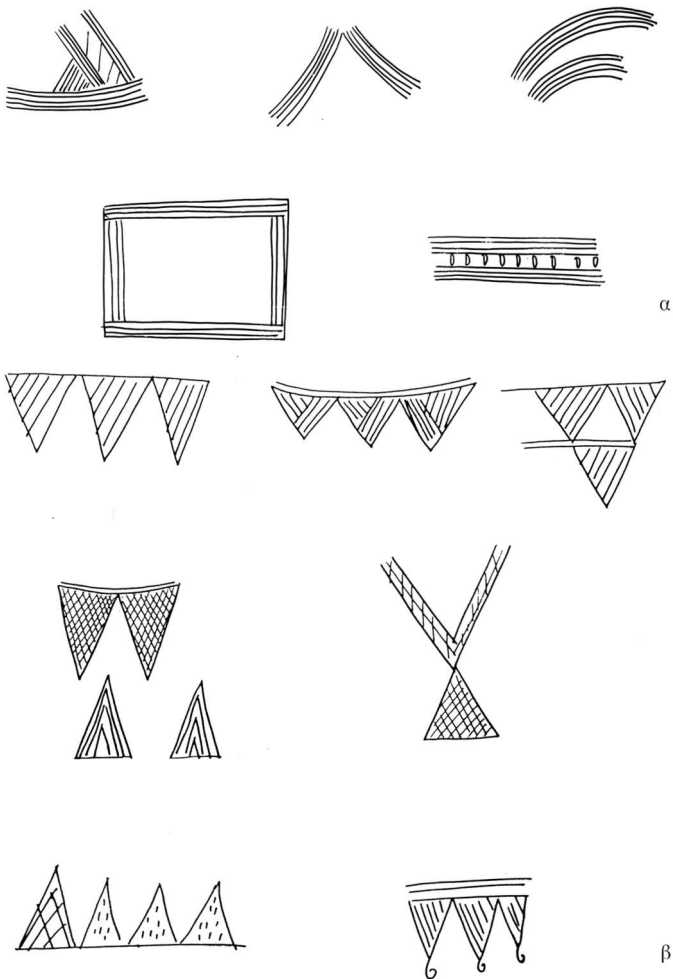
10. Πρβλ. Heurtley W. A. - Hutchinson, «Report at the Tomba and Tables of Vardaroftsa, I», *BSA* 27 (1925-26), εικ. 41 (περίοδος Β), Heurtley, *ό.π.*, σ. 205, αφ. 374, 207, αφ. 381, 382, 209, αφ. 385-388 και για οψιμότερα παραδείγματα Κουκούλη, *ό.π.* (σημ. 5), σσ. 489-492.

11. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 5.9, Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 213, αφ. 402. Γενικά για το σχήμα στις όψιμες φάσεις της Ύστερης εποχής του Χαλκού βλ. Γραμμένος Δ., «Τύμβοι και άλλες αρχαιότητες στην περιοχή Νευροκοπίου Δράμας», *AE* 1979, σ. 47, εικ. 1.1, Κουκούλη, *ό.π.* (σημ. 5), σσ. 495-496, 499, σχ. 137.

12. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 18.1, 27.8. Για οψιμότερα παραδείγματα βλ. Κουκούλη, *ό.π.* (σημ. 5), σσ. 492-495.

13. Πρβλ. Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 68 e, f, h, i, p, 70 a, b, c, f, h, 73 g, c, i, j, Rey L., «Observations sur les premiers habitats de la Macédoine», *BCH* XLI-XLIII (1917-19) πίν. XIV, αφ. 3, 31, XV, αφ. 6.

14. Πρβλ. Rey, *ό.π.*, πίν. XIV, αφ. 4-9, 29, XVI, αφ. 9, XVIII, αφ. 5-6, XX, αφ. 2, 4, Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 68, a, d, f, 70 a-d, j, 71 a-b, 72 g, 73 f, g, i-I, Deshayes J., «Chronique des fouilles», *BCH* LXXXVI (1962) 929, εικ. 22 (πάνω δεξιά), 26 (πάνω αριστερά), Aslanis I., «Kastanas, Die Frühbronzezeitlichen Funden und Befunde», *Præhistorische in Südsteuropa* 4 (Berlin 1985) πίν. 117.1, Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 1.11, 40.8, 60.8.

Σχ. 2. Διακοσμητικά θέματα.

από ζώνη με πλέγμα. Το θέμα διευθετείται στην επιφάνεια των αγγείων σε σειρές τριγώνων, ζώνες με αντιθετικά τοποθετημένα τρίγωνα, κατά κορυφήν τρίγωνα και σε συνδυασμό με ομάδες παράλληλων γραμμών, με ρόμβους και με σπείρες.

3. Ρόμβοι¹⁵ (σχ. 3α) α) εναλλάξ, β) με δικτυωτό πλέγμα, γ) με πλευρές από ζώνες διαγραμμισμένες. Οι ρόμβοι συχνά τοποθετούνται μέσα σε πλαίσιο ή συνδέονται κατά κορυφήν και ορισμένες φορές συνδυάζονται με σπείρα ή τρίγωνο.

4. Σπείρα¹⁶ (σχ. 3β, 4) α) θέουσα, β) μονές σπείρες σε σειρά, γ) σε πλαίσιο. Η σπείρα έχει συνήθως διπλό στέλεχος και συνδυάζεται με παράλληλες γραμμές, στιγμές, τριγωνικές εγκοπές, τρίγωνα και ρόμβους.

5. Τριγωνικές εγκοπές¹⁷. Τοποθετούνται σε σειρά και συνδυάζονται με ομάδες παράλληλων γραμμών και με σπείρες. Στο Ο.Α. 2 (σχ. 4β) περιβάλλουν την σπείρα σχηματίζοντας ένα είδος ρόδακα.

6. Κύκλοι¹⁸ α) σε σειρά, β) περιβάλλουν σπείρα.

7. Στιγμές¹⁹. Πάντα συνδυάζονται με άλλα μοτίβα, όπως τρίγωνα και σπείρες και στο Ο.Α. 1 (σχ. 4α) δημιουργούν πλαίσιο.

4. Θέση των διακοσμητικών θεμάτων στα μέρη του αγγείου

Η εγχάρακτη διακόσμηση τοποθετείται σ' όλα σχεδόν τα μέρη του αγγείου, μεγαλύτερη προτίμηση όμως παρατηρείται στη διακόσμηση του πάνω μέρους του σώματος και συγκεκριμένα κάτω από το χείλος (αφ. κατ. 3, 14, 15, 28-29). Σ' ένα παράδειγμα εγχάρακτο μοτίβο κοσμεί την εσωτερική επιφάνεια του χείλους (αφ. κατ. 72). Στα όστρακα αμφορέων η διακόσμηση τοποθετείται στο λαίμο αλλά και στη μετάβαση από το λαίμο στο σώμα. Πολύ συχνά διακοσμούνται οι λαβές, στην περίπτωση μάλιστα της διχαλωτής λαβής αφ. κατ. 27, πλούσια διακόσμηση υπάρχει τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική της επιφάνεια.

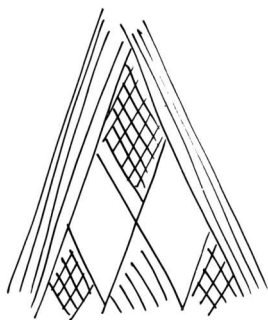
15. Πρβλ. Rey, *ό.π.* (σημ. 13), πίν. XIV, αφ. 10-13, XV, αφ. 10, XVI, αφ. 8, Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 70 a, Deshayes, *ό.π.* (σημ. 14), εικ. 7, 24, Seferiades M., «Dikili Tash, Introduction à la préhistoire de la Macédoine orientale», *BCH CVII* (1983) εικ. 64.

16. Πρβλ. Rey, *ό.π.* (σημ. 13), πίν. XIV, αφ. 23, 26, XV, αφ. 2, XVIII, αφ. 3, XX, αφ. 1, εικ. 32, Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), αφ. 374, 379, 381, 382, εικ. 72 d, g, 73 a, c, d, e, Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 1.5, 5.7.

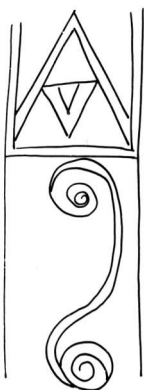
17. Rey, *ό.π.*, πίν. XIV, αφ. 28, 29, XV, αφ. 1-5, 7, 8, XVI, αφ. 10, XX, αφ. 5-6, XVIII, αφ. 1, 7, Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 72 a-c, Aslanis, *ό.π.* (σημ. 14), πίν. 122.14, 121.9, Hochstetter, *ό.π.*, πίν. 1.3.

18. Πρβλ. Rey, *ό.π.* (σημ. 13), πίν. XII, αφ. 1, XIX, αφ. 1-4, 6, XX, αφ. 3, 10, 13, Heurtley-Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. XIII, αφ. 6, 17, 7, Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 57 b, c, Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 1.14, 5.4, Aslanis, *ό.π.* (σημ. 14), πίν. 117.10, 128.8.

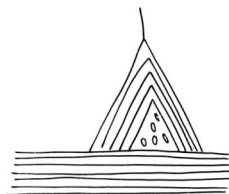
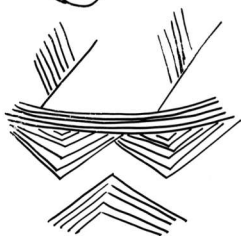
19. Πρβλ. Rey, *ό.π.*, πίν. XIV, αφ. 22, Aslanis, *ό.π.*, πίν. 110.11, 121.8.

α

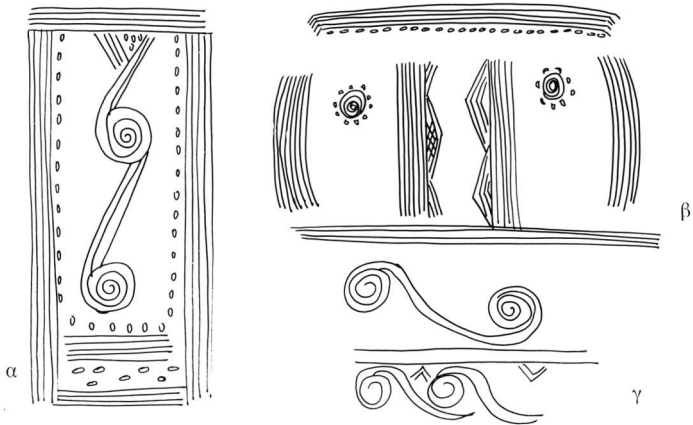

β

γ

Σχ. 3. Διακοσμητικά θέματα.

Σχ. 4. Διακοσμητικά θέματα.

5. Ποσοτική ανάλυση (σχ. 5-6)

Η ποσοτική ανάλυση της εγχάρακτης κεραμεικής μας έδωσε τα παρακάτω στοιχεία:

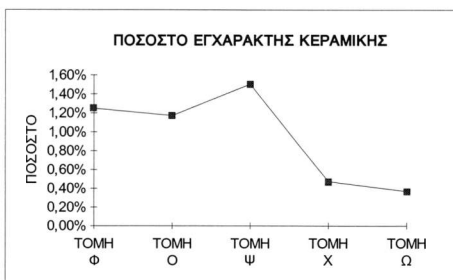
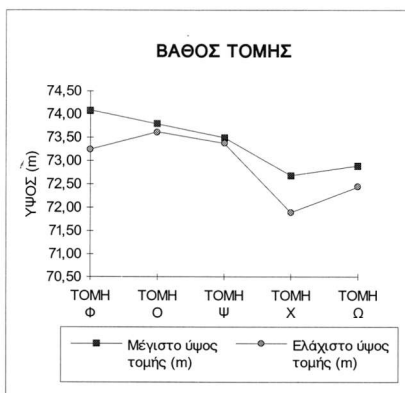
α. Το ποσοστό της εγχάρακτης κεραμεικής επί του συνόλου είναι 0,95%.

β. Το μεγαλύτερο ποσοστό εγχάρακτης κεραμεικής, 1,25%, σε συνάρτηση με το βάθος στο οποίο προχώρησε η ανασκαφή, συναντάται στην τομή Φ της κορυφής (σχ. 5). Στη Φ έχει αφαιρεθεί επίχωση 0,85 μ. (σχ. 5) και έχουν αποκαλυφθεί τα περισσότερα λίθινα λείψανα της φάσης Α.

γ. Στις τομές Ο και Ψ της κορυφής αφαιρέθηκε λεπτό στρώμα επίχωσης, 0,17 και 0,13 μ. αντίστοιχα, και εμφανίζουν σχετικά αυξημένο ποσοστό εγχάρακτης κεραμεικής, 1,17% και 1,50%, γιατί οι ανασκαμμένες επιχώσεις ανήκουν στη φάση Α (σχ. 6)

δ. Στις τομές Χ και Ω της πλαγιάς, στις οποίες έχει αφαιρεθεί επίχωση 0,79 μ. και 0,46 μ. αντίστοιχα, το ποσοστό της εγχάρακτης κεραμεικής μειώνεται σημαντικά σε 0,47% και 0,37% (σχ. 6). Το μειωμένο ποσοστό εμφάνισης της εγχάρακτης κεραμεικής οφείλεται στο γεγονός ότι στην πλαγιά οι επιχώσεις της φάσης Α περιορίζονται ουσιαστικά στο επιφανειακό στρώμα. Έτσι ενώ η ανασκαφή προχώρησε σε βάθος, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα της φάσης Β στην οποία η εγχάρακτη κεραμεική δεν παρουσιάζεται.

Συμπερασματικά διαπιστώνουμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό της εγχάρακτης κεραμεικής συγκεντρώνεται στις τομές της κορυφής, όπου ανασκάφηκαν

ΤΟΜΗ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΓΧΑΡΑΚΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ	Μέγιστο ύψος τομής (m)	Ελάχιστο ύψος τομής (m)
ΤΟΜΗ Φ	1,25%	74,09	73,24
ΤΟΜΗ Ο	1,17%	73,79	73,62
ΤΟΜΗ Ψ	1,50%	73,50	73,37
ΤΟΜΗ Χ	0,47%	72,68	71,89
ΤΟΜΗ Ω	0,37%	72,90	72,44

Σχ. 5. Ποσοτική ανάλυση.

στρώματα της φάσης Α, ενώ φθίνει σταδιακά στις τομές της πλαγιάς, στις οποίες αυτή η φάση αντιπροσωπεύεται προς το παρόν μόνο στο επιφανειακό στρώμα.

Γ. Η ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΤΗΣ
ΣΤΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Η εγχάρακτη κεραμική της Ύστερης Εποχής του Χαλκού αποτελεί χαρακτηριστική κατηγορία διακοσμημένης κεραμικής, που επιχωριάζει στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία²⁰. Οι ανασκαμμένοι οικισμοί της γειτονικής προς το Αρχοντικό περιοχής, ανατολικά του Αξιού, που έδωσαν εγχάρακτη κεραμική είναι ο Καστανάς, το Αξιχώρι, ο Λιμνότοπος, η Τσαουζίτσα και η Καλίνδρια²¹. Ανατολικότερα η Τούμπα της Θεσσαλονίκης και οι θέσεις που ανέσκαψε ο Rey, η Άσσηρος και το Περιβολάκι της λεκάνης του Λαγκαδά, έχουν αποδώσει στρωματογραφημένη εγχάρακτη κεραμική²². Αντίθετα στην περιοχή δυτικά του Αξιού χαρακτηριστική κεραμική της εποχής θεωρείται η αμανόρχρομη, ενώ η εγχάρακτη παρουσιάζεται περιορισμένα. Οι επιφανειακές έρευνες έχουν εντοπίσει εγχάρακτη κεραμική στις τύμπες Παιονίας, Λειβαδίτσας και Ζλάτα Επισκοπής²³. Ανασκαφικά εντοπίστηκε στον οικισμό του Αγγελοχωρίου Ημαθίας²⁴.

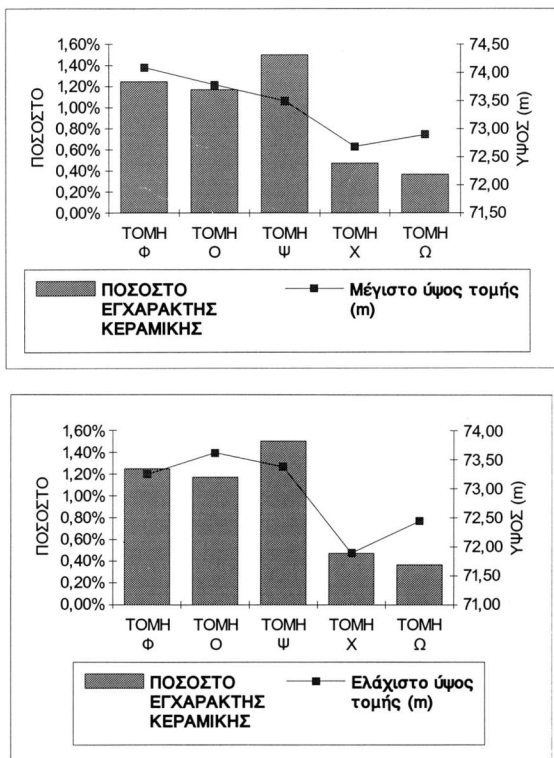
20. Για τη διάδοσή της βλ. Κουκούλη, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 463 κ.ε., σχ. 128, Wardle K.A., «Myceanean trade and influence in Northern Greece», στο *Proceedings of the international conference «Wace and Blegen»*, eds. C. Zerner, I. Zerner, J. Winder, Amsterdam 1993, σ. 123. Για την εγχάρακτη κεραμική της Δυτικής Μακεδονίας βλ. L. Stefani - N. Meroussis, «Incised and matt-painted pottery from Late Bronze Age settlements in Western Macedonia: Technique, shapes and decoration, TEXNH, Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996, eds. R. Laffineur, Ph. Betancourt, *Aegaeum* 16 (1997) 354 κ.ε., Ν. Μερούσης - Α. Στεφανή, «Προϊστορικοί οικισμοί του Νομού Ημαθίας Α'», *Μακεδονικά ΚΘ* (1994) 359.

21. Καστανάς: βλ. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 198 κ.ε., Κουκούλη, *ό.π.* (σημ. 5), σσ. 471-472, Αξιχώρι: βλ. Heurtley-Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), σσ. 36-39, Κουκούλη, *ό.π.*, σσ. 468-469, Λιμνότοπος: βλ. Heurtley, *ό.π.*, σ. 33, Κουκούλη, *ό.π.*, σ. 472, Τσαουζίτσα: βλ. Heurtley, *ό.π.*, σσ. 32-33, Κουκούλη, *ό.π.*, σ. 473, Καλίνδρια: βλ. Heurtley, *ό.π.*, σ. 31 κ.ε., Κουκούλη, *ό.π.*, σσ. 470-471.

22. Τούμπα Θεσσαλονίκης: βλ. Ανδρέου Στ. - Κοτσάκης Κ. - Χουριμουζιάδης Γ., «Ανασκαφή Τούμπας», *Εγνατία* 2 (1990) 392, ενκ. 10, Άσσηρος: βλ. Wardle K.A., «Excavations at Assiros, 1975-79», *BSA* 75 (1980) 247-249, ενκ. 11, πίν. 21 α-β, ε, ιδ., «Excavations at Assiros Toumba, A preliminary report», *BSA* 84 (1989) πίν. 71β, Περιβολάκι: βλ. Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 26, Κουκούλη, *ό.π.* (σημ. 5), σσ. 472-473, για τις θέσεις που ανέσκαψε ο Rey βλ. Rey, *ό.π.* (σημ. 13).

23. Τούμπα Παιονίας: βλ. D. H. French, *Index of prehistoric sites in central Macedonia and catalogue of sherd material in the University of Thessaloniki* (πολυγραφημένο), Athens 1967, σσ. 32 (Α 10), 67. Τούμπα Λειβαδίτσας: βλ. French, *ό.π.*, σ. 36 (Α 13), Τούμπα Ζλάτα Επισκοπής: βλ. French, *ό.π.*, σσ. 10 (VE4), 58, Μερούσης - Στεφανή, *ό.π.* (σημ. 20), σ. 346, σχ. 5β.

24. Στεφανή Α., «Οικισμός της Ύστερης εποχής του Χαλκού στο Αγγελοχώρι Ημαθίας», *ΑΕΜΘ* 8 (1994) (υπό έκδοση), Μερούσης - Στεφανή, *ό.π.* (σημ. 20), Stefani - Meroussis, *ό.π.* (σημ. 20), σσ. 355-356.

Σχ. 6. Ποσοτική ανάλυση.

Η εγχάρακτη κεραμεική από το Αρχοντικό παρουσιάζει ομοιότητες με την εγχάρακτη κεραμεική από το Αξιοχώρι, κυρίως με αυτή της φάσης Β²⁵, με την φάση ΙΙ της Καλίνδριας²⁶, με ανάλογη κεραμεική από την τούμπα Λεμπέτ της Πολίχνης²⁷, την Τούμπα της Θεσσαλονίκης²⁸, την Γκό-

25. Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 68, Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. ΙΧ.

26. Heurtley, *ό.π.*, σσ. 31-32, αρ. 374-376, 379, εικ. 70-71.

27. Rey, *ό.π.* (σημ. 13), εικ. 32, Heurtley, *ό.π.*, σ. 207.

28. Rey, *ό.π.*, πίν. XV, 1, 5, 10, XVIII, 1, 3, XX, 1, 3, 4, 5, 9. Ο αναπληρωτής καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. Στ. Ανδρέου μας πληροφόρησε ότι στις ανασκαφές που διε-

να²⁹ και με το εγγράρακτο στυλ 2 από το Περιβολάκι³⁰. Όλα τα παραπάνω παράλληλα χρονολογούνται από τον Heurtley στη Μέση εποχή του Χαλκού³¹. Η εγγράρακτη κεραμική από άλλες θέσεις, που χρονολογείται σε όψιμες φάσεις της Ύστερης εποχής του Χαλκού, δεν παρουσιάζει στενές σχέσεις με αυτή του Αρχοντικού. Το θεματολόγιο είναι ανάλογο, αλλά η τεχνική χάραξης είναι διαφορετική. Για παράδειγμα η εγγράρακτη κεραμική από το στρώμα 19 και 18 του Καστανά³², που είναι η πρωϊμότερη της Ύστερης εποχής του Χαλκού στον οικισμό, παρουσιάζει περιορισμένες ομοιότητες, κυρίως ως προς την τεχνική της χάραξης, με την αντίστοιχη κεραμική του Αρχοντικού.

Για τη χρονολόγηση κάθε ομάδας εγγράρακτης κεραμικής κρίνεται αναγκαίος ο συσχετισμός και η ένταξη της στα ανασκαφικά συμφραζόμενα που βρέθηκε και τα οποία δίνουν ασφαλέστερες χρονολογικές λύσεις από τα μορφολογικά κριτήρια και τούτο γιατί τα διακοσμητικά μοτίβα της εγγράρακτης κεραμικής είναι ίδια σε όλη τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και η διαφοροποίηση στις τεχνικές χάραξης δεν είναι σημαντική.

Δ. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η παρουσία της εγγράρακτης κεραμικής της ανασκαφής του 1994 εντοπίζεται στη φάση Α με τα λίθινα κτήρια, που τα θεμέλιά τους σώζονται κυρίως στην τομή Φ, η οποία βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της κορυφής της τούμπας. Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά λείψανα αυτής της φάσης αποκαλύφθηκαν στις τομές Ο, Ψ και Ω που βρίσκονται στα νοτιοανατολικά της τομής Φ. Στην τομή Χ της ανατολικής πλαγιάς της τούμπας δεν εντοπίστηκαν λίθινες κατασκευές αυτής της φάσης (σχ. 1). Η κεραμική από τις παραπάνω τομές μπορεί να διακριθεί στις ακόλουθες κατηγορίες: χοντρή μονόχρωμη σε μεγάλη ποσότητα, σαρωμένη, καστανή και τεφρή στιλπνή και εγγράρακτη. Τα χαρακτηριστικότερα σχήματα είναι το φια-

νεργεί το Πανεπιστήμιο στη θέση έχει βρεθεί τέτοιου τύπου εγγράρακτη κεραμική, που πιθανόν τοποθετείται στις πρώιμες φάσεις της Ύστερης εποχής του Χαλκού. Για οικοδομικά λείψανα που πιθανόν χρονολογούνται σε αυτή τη φάση βλ. Ανδρέου - Κοτσάκης - Χουρμουζιάδης, *ό.π.* (σημ. 22), σ. 394, Andreou - Fotiadis - Kotsakis, *ό.π.* (σημ. 7), 582.

29. Rey, *ό.π.* (σημ. 13), πίν. XV, 6, 8, XVI, 2.

30. Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 206, αρ. 380, ειμ. 72-73.

31. Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), σ. 64, Heurtley, *ό.π.*, σσ. 89-90.

32. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 1, αρ. 3, 5, 11, 14, 5, αρ. 7, 3 (στρώμα 19), πίν. 6, αρ. 5, 8, 10 (στρώμα 18), για την εγγράρακτη κεραμική από τον Καστανά βλ. επίσης Α. Hochstetter, «Spaetbronzezeitliches und früheisenzeitliches Formengut in Makedonien und im Balkanraum, Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.», *Prähistorische Archaeologie in Südosteuropa*, 1 (Berlin 1982) 99 κ.ε., πίν. 2, 4-8.

λόσχημο αγγείο, ορισμένες φορές με διχαλωτές λαβές, και ο άμφορέας με κωνικό λαμό. Τα παραπάνω δεδομένα της κεραμικής είναι σαφώς διαφοροποιημένα από αυτά της φάσης Β με τα πασσαλόπηκτα κτήρια, η οποία τελειώνει με στρώμα καταστροφής από φωτιά, εντοπίζεται ακριβώς κάτω από τα λίθινα και χρονολογείται στις ύψιμες φάσεις της ΠΕΧ (τέλος 3ης χιλιετίας)³³. Η κεραμική αυτής της φάσης χαρακτηρίζεται από το μεγάλο ποσοστό χονδρής μονόχρωμης κεραμικής που προέρχεται από αποθηκευτικά αγγεία με σχοινοειδή διακόσμηση. Συναντώνται επίσης οι κάνθαροι του τύπου του Αρμενοχωριού. Διαφαίνεται λοιπόν, στο τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, η ύπαρξη κάποιας τομής, που έχει εντοπιστεί και σε οικισμούς της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας³⁴.

Δημιουργείται επομένως το ερώτημα σε ποια χρονική βαθμίδα μετά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού τοποθετείται η φάση των λίθινων κτηρίων του Αρχοντικού, στην οποία εντοπίστηκε η εγχάρακτη κεραμική. Όπως έχει προταθεί³⁵, η περίοδος μετά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού μπορεί να χωριστεί με βάση την εμφάνιση της μυκηναϊκής κεραμικής σε Ύστερη Εποχή του Χαλκού Ι και ΙΙ. Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού Ι, που αντιστοιχεί με τη Μέση εποχή του Χαλκού της Νότιας Ελλάδας³⁶ και στην οποία φαίνεται ότι ανήκει αυτή η φάση του Αρχοντικού³⁷, ξεκινά στην αρχή της 2ης χιλιετίας και τερματίζει με τη διάδοση της μυκηναϊκής κεραμικής³⁸.

Η παρουσία της αμυροχρώμης κεραμικής θα μπορούσε να προσφέρει ορισμένες επιπλέον ενδείξεις για τη χρονολόγηση της φάσης Α του οικισμού και της εγχάρακτης κεραμικής. Το Αρχοντικό βρίσκεται στην περιοχή δυτικά του Αξιού που έχει θεωρηθεί ως το κέντρο παραγωγής αυτού του είδους κεραμικής³⁹, η οποία σε κεντρικούς ανασκαμμένους οικισμούς έχει βρεθεί σε με-

33. Για τη ραδιοχρονολόγηση αυτής της φάσης βλ. σημ. 6.

34. Κουκούλη, *ό.π.* (σημ. 5), σσ. 478, 480.

35. Κουκούλη, *ό.π.*, σσ. 478, 480-81.

36. Για τα χρονολογικά πλαίσια της ΜΕΧ στη Ν. Ελλάδα βλ. P. Warren - V. Hankey, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol 1989, σ. 67 κ.ε. Για το χώρο της Βόρειας Ελλάδας βλ. Andreou - Fotiadis - Kotsakis, *ό.π.* (σημ. 7), σ. 538, πίν. 1.

37. Βλ. σημ. 6 για την ανασκαφική έκθεση του 1994 και τη χρονολόγηση των φάσεων.

38. Η μυκηναϊκή κεραμική εμφανίζεται στη Χαλκιδική (Τορώνη) ήδη από την Υστεροελλαδική Ι περίοδο βλ. A. Cambitoglou - J. Papadopoulos, «The Earliest Mycenaean in Macedonia, Greece» στο *Proceedings at the International conference «Wace and Blegen»*, eds. C. Zerner, J. Winder, J. Winder, Amsterdam 1993, σσ. 289-302, ενώ στον οικισμό της Ασσήρου στην ύψιμη υστεροελλαδική ΙΙΙ Α₂ (φάση 9) βλ. Wardle, *ό.π.* (σημ. 20), σσ. 126-127. Για τη μυκηναϊκή κεραμική από τον Καστανά βλ. C. Podzuweit, «Der spätmykenische Einfluss in Makedonien», *Aρχαία Μακεδονία* IV (1986) 467-484. H. Mommsen - A. Kreuzer - J. Weber - Ch. Podzuweit, «Classification of Mycenaean pottery from Kastanas by neutron activation analysis», *Archaeometry* 1989 (ed. Y. Maniatis).

39. Κουκούλη *ό.π.* (σημ. 5), σ. 478, Wardle, *ό.π.* (σημ. 20), σ. 123, Βοκοτοπούλου Ι., *Βίτσα, Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κόμης*, Αθήνα 1986, σσ. 258 κ.ε. κυρίως σσ. 262, 265. Μερούσης

γάλες ποσότητες (Τούμπα Αγγελοχωριού, Τούμπα Χατζηνότα και άφθονα επιφανειακά δείγματα από την τούμπα της Επισκοπής⁴⁰). Στο Αρχοντικό, αν και θα ήταν αναμενόμενη η άφθονη παρουσία της αμαυρόχρωμης κεραμεικής στα στρώματα της Ύστερης εποχής του Χαλκού, η μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα, στις τομές που εντοπίστηκε η εγχάρακτη, δεν έχει αποκαλύψει δείγματά της. Ενδεχομένως λοιπόν η εγχάρακτη κεραμεική της φάσης Α θα μπορούσε να χρονολογηθεί σε μια περίοδο πριν την εμφάνιση της αμαυρόχρωμης, που τοποθετείται στον 15ο αιώνα περίπου⁴¹.

Ένα άλλο στοιχείο για τη χρονολογική ένταξη αυτής της κεραμεικής είναι η στενή ομοιότητά της με την εγχάρακτη κεραμεική από άλλες θέσεις⁴², την οποία ο Heurtley χρονολογεί στη Μέση Εποχή του Χαλκού, δηλαδή στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού Ι σύμφωνα με το παραπάνω χρονολογικό σύστημα. Ένα δεδομένο που τοποθετεί χρονολογικά την ομάδα του Αρχοντικού στις πρώιμες φάσεις της Ύστερης εποχής του Χαλκού Ι είναι το γεγονός ότι αυτή παρουσιάζει περιορισμένες ομοιότητες με την εγχάρακτη κεραμεική του Καστανά από το στρώμα 19, που αντιπροσωπεύει την πρωιμότερη φάση του οικισμού στην Ύστερη εποχή του Χαλκού και τοποθετείται γύρω στο 1600 π.Χ.⁴³.

Συνδυάζοντας όλα τα παραπάνω στοιχεία καταλήγουμε ότι η εγχάρακτη κεραμεική από το Αρχοντικό πρέπει να τοποθετηθεί στις πρώιμες φάσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού Ι. Αυτή η χρονολογική ένταξη συμφωνεί με τα δεδομένα της ραδιοχρονολόγησης δείγματος με C14 από το ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος, που έδωσε χρονολόγηση 2118-1937 π.Χ. Βέβαια η περαιτέρω ανασκαφική έρευνα θα δώσει περισσότερα στοιχεία και θα διασαφηνίσει τον χρονολογικό ορίζοντα αυτής της φάσης.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Τομή Φ

21001

1. Όστρακο σώματος κλειστού αγγείου. Χρώμα πηλού τεφροκάστανο, Munsell 10 YR 5/3, επιφάνεια λειασμένη (πίν. 1).

Διακόσμηση: ενάλληλα τρίγωνα και καμπύλες παράλληλες γραμμές.

- Στεφανή, *ό.π.* (σημ. 20), σ. 358, Stefani - Meroussis, *ό.π.* (σημ. 20), σ. 356 κ.ε.

40. Αγγελοχώρι βλ. Στεφανή, *ό.π.* (σημ. 24), Μερούσης - Στεφανή, *ό.π.*, Τούμπα Χατζηνότα και Τούμπα Επισκοπής βλ. Μερούσης - Στεφανή, *ό.π.*

41. Βοκοποπούλου, *ό.π.* (σημ. 39), σ. 262. Η αμαυρόχρωμη κεραμεική παρουσιάζεται στον Καστανά στα στρώματα 18-14β βλ. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 183, εικ. 47. Για αυτήν την κατηγορία κεραμεικής στην Άσσηρο, βλ. K. Wardle, *BSA* 75 (1980) 245, 249, 252.

42. Βλ. ενότητα Γ.

43. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 32), σ. 114, εικ. 9.

Τεχνική: Κατηγορία Β.

Παράλληλα: Heurtley-Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. IX. 5, 13, 16. Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 207, εικ. 73, I, BCH (LXXXVI) 1962: 917, εικ. 7, για μεταγενέστερα παραδείγματα βλ. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 17.10 (σρώμα 16).

2. Ώστρακο σώματος ανοικτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 7,5 YR 5/4, επιφάνεια στιλβωμένη.

Διακόσμηση: τέσσερις παράλληλες εγχαράξεις

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

21002

3. Ώστρακο χείλους μικρού κανθάρου. Χρώμα πηλού εξωτερικής επιφάνειας καστανό Munsell 7,5 YR 5/2, εσωτερικής επιφάνειας τεφρό Munsell 10 YR 3/2, επιφάνεια λειασμένη (πίν. 1).

Διακόσμηση: Μία εγχάραξη περιτρέχει το αγγείο και τονίζει τη βάση του λαιμού, ομάδα οριζόντιων παράλληλων εγχαράξεων.

Κάτω από αυτές ομάδα λοξών παράλληλων γραμμών.

Τεχνική: Κατηγορία Β.

Παράλληλα: Πρβλ. αρ. 1.

4. Ώστρακο σώματος αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 5 YR 4/4, επιφάνεια στιλβωμένη (πίν. 2).

Διακόσμηση: άκρο οξυκόρυφου τριγώνου με λοξές διαγραμμώσεις.

Τεχνική: Κατηγορία Δ.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), αρ. 380, εικ. 73 f.

5. Ώστρακο σώματος κλειστού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 10 YR 5/3, επιφάνεια αστίλβωτη (πίν. 3).

Διακόσμηση: πλαίσιο με διαγραμμωμένα τρίγωνα.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Για μεταγενέστερα παραδείγματα βλ. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 54.5 (σρώμα 14 β).

21003

6. Ώστρακο σώματος ανοικτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 7,5 YR 5/4, επιφάνεια λειασμένη (πίν. 4).

Διακόσμηση: τρεις οριζόντιες παράλληλες εγχαράξεις και κάτω από αυτές διαγραμμωμένα τρίγωνα.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 73 i, για μεταγενέστερα παραδείγματα βλ. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 12.2 (στέρωμα 17).

21004

7. Όστρακο σώματος ανοικτού αγγείου. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 7,5 YR 4/0 επιφάνεια στιλβωμένη (πίν. 3).

Διακόσμηση: ομάδα οριζόντιων παράλληλων γραμμών, κάτω ομάδα κάθετων παράλληλων γραμμών.

Τεχνική: Κατηγορία Β.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 70 f.

8. Όστρακο σώματος ανοικτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 10 YR 5/3, επιφάνεια ελαφρά έως καθόλου λειασμένη.

Διακόσμηση: ομάδα οριζόντιων παράλληλων γραμμών.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. IX.

9. Όστρακο σώματος ανοικτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 7,5 YR 5/2, επιφάνεια πολύ λειασμένη-στιλβωμένη.

Διακόσμηση: τρεις παράλληλες καμπύλες, πιθανώς τμήμα από κυκλικό μοτίβο.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. IX. 6, Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 68 f, 110 p-q.

21005

10. Όστρακο σώματος ανοικτού αγγείου. Χρώμα πηλού ανοιχτό καστανό, Munsell 10 YR 7/3, επιφάνεια στιλβωμένη.

Διακόσμηση: τριγωνικές εγκοπές.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: πρβλ. αρ. 45.

21006

11. Όστρακο σώματος αγγείου. Χρώμα πηλού σκούρο τεφρό, Munsell 7,5 YR 4/0, επιφάνεια πολύ καλά στιλβωμένη.

Διακόσμηση: ομάδα 5 οριζόντιων, παράλληλων γραμμών, που συναντούν ομάδα λοξών, παράλληλων γραμμών. Πάνω στις οριζόντιες γραμμές παρουσιάζεται μοτίβο ενάλληλων γωνιών.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Rey, *ό.π.* (σημ. 13), πίν. XV. 6, XIV. 3, 14.

21007

12. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 10 YR 6/3, επιφάνεια στιλβωμένη (πίν. 5).

Διακόσμηση: δύο ομάδες οριζόντιων παράλληλων γραμμών, ανάμεσά τους ζώνη με μικρές κάθετες εγχαραξίες.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: για μεταγενέστερα παραδείγματα Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 54.6 (στρώμα 14β).

13. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 5 YR 5/3, στιλβωμένη (πίν. 5).

Διακόσμηση: ομάδα οριζόντιων γραμμών, κάτω από αυτές σειρά τριγωνικών εγκοπών.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 93 g, 72 a-b, για μεταγενέστερα παραδείγματα Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 1.3 (στρώμα 19), 12.3,6 (στρώμα 17), 18.9 (στρώμα 16), 33.2,3 (στρώμα 15).

14. Όστρακο σώματος και αρχή λαιμού ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 5 YR 5/3, επιφάνεια λειασμένη (πίν. 5).

Διακόσμηση: τρίγωνο που οι πλευρές του σχηματίζονται από ζώνη με πλέγμα.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Rey, *ό.π.* (σημ. 13), πίν. XX4, για μεταγενέστερα παραδείγματα Κουκούλη, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 498, σχ. 137.2.

15. Όστρακο σώματος και λαιμού καθαροειδούς αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 5 YR 5/3, επιφάνεια μη λειασμένη (πίν. 5).

Διακόσμηση: οριζόντιες παράλληλες γραμμές, κάτω από αυτές κατακόρυφες και λοξές γραμμές.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Πρβλ. αρ. 8.

16. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 5 YR 5/1, επιφάνεια λειασμένη.

Διακόσμηση: ομάδα καμπύλων παράλληλων γραμμών.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. IX.

21008

17-18-19-20-21. Όστρακα σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού κοκκι-

νωπό, Munsell 2,5 YR 5/8, επιφάνεια στιλβωμένη (πίν. 6).

Διακόσμηση: ορθογώνιο πλαίσιο σχηματισμένο από παράλληλες γραμμές.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. XXVII.16, Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 70 β.

22. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού κοκκινωπό, Munsell 2,5 YR 5/8, επιφάνεια λειασμένη (πίν. 4).

Διακόσμηση: δύο ομάδες οριζόντιων παράλληλων γραμμών. Ο χώρος ανάμεσα τους γεμίζεται με λοξές γραμμές.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

23. Τμήμα λαβής κυλινδρικής διατομής. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 7,5 YR 5/2, επιφάνεια λειασμένη (πίν. 4).

Διακόσμηση: ομάδα οριζόντιων παράλληλων γραμμών και τρίγωνο με δικτυωτό πλέγμα.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 205, εικ. 70 j, 71 β.

24. Όστρακο σώματος αγγείου. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 10 YR 5/2, επιφάνεια λειασμένη.

Διακόσμηση: πλέγμα οριζόντιων και κάθετων γραμμών.

Τεχνική: Κατηγορία ΣΤ.

Παράλληλα: BCH LXXVI (1962) 929, εικ. 22.2.

21009

25. Βάση μικρού κλειστού αγγείου (διάμετρος βάσης 0,04 μ.). Χρώμα πηλού ανοιχτό καστανό, Munsell 5 YR 6/4, επιφάνεια αστίλβωτη (πίν. 7).

Διακόσμηση: σπείρες.

Τεχνική: Κατηγορία Α.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 73 e, a, Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 1.5, 6 (στρώμα 19), για μεταγενέστερα παράλληλα Hochstetter, *ό.π.*, πίν. 114.3 (στρώμα 10).

26. Όστρακο σώματος αγγείου (πιθανόν ανήκει στο ίδιο αγγείο με τα όστρακα 17-21). Χρώμα πηλού κοκκινωπό, Munsell 2,5 YR 5/8, επιφάνεια στιλβωμένη (πίν. 6).

Διακόσμηση: ομάδα οριζόντιων και κάθετων παράλληλων γραμμών σχηματίζουσα πλαίσιο (;).

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Βλ. αρ. 17-21.

21010

27. Διχαλωτή λαβή και τμήμα σώματος φιαλόσχημου αγγείου. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 5 YR 5/1, επιφάνεια λειασμένη (πίν. 8).

Διακόσμηση: Λαβή: οριζόντιες παράλληλες γραμμές και δύο πλαίσια, που γεμίζουν με λοξές γραμμές. Σώμα: τρεις οριζόντιες παράλληλες γραμμές και κάτω από αυτές τρία διαγραμμισμένα τρίγωνα που απολήγουν σε ακρίστοι.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 71 d, Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 1.11 (σρώμα 19), για μεταγενέστερα παράλληλα *ό.π.*, πίν. 258.10 (σρώμα 14β), 147.7 (σρώμα 9-10), *BCH LXXXVI* (1962) 929, εικ. 22. Για το σχήμα βλ. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 31.1, 34.11 (σρώμα 15).

28-29. Όστρακα από σώμα και αρχή λαμιού αγγείου. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 10 YR 5/1, επιφάνεια ελαφρά λειασμένη (πίν. 8).

Διακόσμηση: σειρά τριγώνων γεμισμένων με στιγμές, ένα τρίγωνο με δικτυωτό πλέγμα, κάτω από τα τρίγωνα οριζόντιες παράλληλες γραμμές.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), αρ. 380, εικ. 73 f, για μεταγενέστερα παράλληλα βλ. Κουκούλη, *ό.π.* (σημ. 5), σχ. 130 (πάνω δεξιά).

30. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 10 YR 5/1, επιφάνεια ελαφρά λειασμένη.

Διακόσμηση: οριζόντια γραμμή και σειρά τριγώνων με δικτυωτό πλέγμα.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. IX. 9,1.

21014

31. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανοκόκκινο, Munsell 5 YR 5/4, επιφάνεια στιλβωμένη.

Διακόσμηση: γωνιώδεις εσωτερικά διαγραμμισμένο μοτίβο.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 70 f.

21016

32. Όστρακο σώματος μικρού κλειστού αγγείου (ανήκει στο ίδιο αγγείο με τον αρ. 25). Χρώμα πηλού ανοιχτό καστανό, Munsell 5 YR 6/4, επιφάνεια αστίλβωτη (πίν. 9).

Διακόσμηση: δύο ζώνες με σπείρες ανάμεσά τους οριζόντιες παράλληλες

γραμμές και ενάλληλες γωνίες.

Τεχνική: Κατηγορία Α.

Παράλληλα: Βλ. αρ. 23.

33. Όστρακο σώματος ανοιχτού μεγάλου αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 5 YR 5/4, επιφάνεια στιλβωμένη (πίν. 5).

Διακόσμηση: τριγωνικό πλαίσιο σχηματισμένο από 4 παράλληλες γραμμές μέσα στο οποίο υπάρχει ρόμβος και 3 τρίγωνα, τα δύο με πλέγμα και το μεσαίο διαγραμμισμένο.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 73 j, I, Rey, *ό.π.* (σημ. 13), πίν. XV. 10.

34. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 10 TR 5/3, επιφάνεια ελαφρά λειασμένη.

Διακόσμηση: φέρει πλαστική νεύρωση πάνω στην οποία υπάρχουν μικρές κάθετες εγχαράξεις.

Τεχνική: Κατηγορία ΣΤ.

Παράλληλα: Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. XIV. 15.

35. Όστρακο σώματος αγγείου. Χρώμα πηλού καστανοκόκκινο, Munsell 2,5 YR 4/2, επιφάνεια στιλβωμένη.

Διακόσμηση: στείρα που έχει δημιουργηθεί από διακοπτόμενη χάραξη.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Rey, *ό.π.* (σημ. 13), πίν. XV. 2, Hochsteter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 1.5-6 (σρώμα 19).

21017

36. Όστρακο ταινιωτής λαβής και σώματος, πιθανόν ανοιχτού αγγείου (το όστρακο πιθανώς χρονολογείται στην ΠΕΧ). Χρώμα πηλού κοκκινωπό, Munsell 10 R 5/4, επιφάνεια ελαφρά λειασμένη (πίν. 10).

Διακόσμηση: στη βάση της λαβής δύο σειρές από κυκλικές βαθύνσεις, η επιφάνεια της λαβής έχει σαρωθεί (striated).

Τεχνική: Κατηγορία Ζ.

Παράλληλα: W. A. Heurtley «The tomba of Saratse», *BSA XXX* (1928-30) 126, εικ. 12.2, Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 184, εικ. 157 b, c, Hochsteter, *ό.π.* (σημ. 8), 1.14 (σρώμα 19), Aslanis, *ό.π.* (σημ. 14), πίν. 128.8 (σρώμα 24).

37. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell

7,5 YR 5/2, επιφάνεια λειασμένη (πίν. 3).

Διακόσμηση: οριζόντιες παράλληλες γραμμές, κάτω από αυτές κατακορυφήν ενάλλαλα τρίγωνα.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Τομή Χ

22003

38-39-40. Όστρακα σώματος αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 5 YR 5/3, επιφάνεια λειασμένη (πίν. 3).

Διακόσμηση: ρόμβος του οποίου οι πλευρές σχηματίζονται από διαγρομμισμένες ταινίες. Δίπλα του σπείρα ή ομόκεντροι κύκλοι, που περιβάλλονται από κυκλικές βαθύνσεις.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley-Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. XIII. 5, 27, 32, Rey, *ό.π.* (σημ. 13), πίν. XX. 4, για το μοτίβο των κυκλικών βαθύνσεων σε μεταγενέστερα παράλληλα βλ. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 6.8 (στρώμα 18), 35.1 (στρώμα 15), 41.9-10, 47.1-3 (στρώμα 14β).

22008

41. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανοκόκκινο, Munsell 5 YR 6/4, επιφάνεια μη λειασμένη.

Διακόσμηση: ανάγλυφη κομβιόσχημη απόφυση, η οποία περιβάλλεται από κυκλικές βαθύνσεις. Πάνω στην απόφυση όμοια βάθυνση.

Τεχνική: Κατηγορία Ζ.

Παράλληλα: Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 6.8 (στρώμα 18), N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia: Historical Geography and Prehistory*, vol. I, Oxford 1972, εικ. 9 g.

22011

42. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 7,5 YR 5/2, επιφάνεια μη λειασμένη.

Διακόσμηση: σαρωμένη διακόσμηση και σειρά μικρών εγχαράξεων.

Τεχνική: Κατηγορία ΣΤ.

Τομή Ψ

23001

43. Όστρακο σώματος αγγείου. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 10 YR 5/2, επιφάνεια ελαφρά λειασμένη (πίν. 1).

Διακόσμηση: οριζόντιες παράλληλες γραμμές, κάτω από αυτές διαγώνια διαγρομμισμένη ταινία, που πλαισιώνεται από παράλληλες γραμμές και δί-

πλα διαγραμμισμένο τρίγωνο.

Τεχνική: Κατηγορία Β.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), *εικ.* 73 i-I, Rey, *ό.π.* (σημ. 13), *εικ.* 93 g.

44. Όστρακο από λαϊμό αμφορέα. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 5 YR 5/4, επιφάνεια αδρή (πίν. 11).

Διακόσμηση: τρεις οριζόντιες παράλληλες γραμμές, που απολήγουν σε σπείρα. Κάτω από αυτές τριγωνικές εγκοπές.

Τεχνική: Κατηγορία Γ.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), *εικ.* 93 g. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 1.3, 5, 6 (σρώμα 19), για μεταγενέστερα παράλληλα βλ. *ό.π.*, πίν. 18.9 (σρώμα 16), 33.2 (σρώμα 15).

45. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού κοκκινωπό, Munsell 2,5 YR 5/8, επιφάνεια πολύ καλά στιλβωμένη (πίν. 6).

Διακόσμηση: δύο οριζόντιες παράλληλες και λοξές παράλληλες γραμμές και σειρά τριγωνικών εγκοπών.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), *εικ.* 72.α, β, Rey, *ό.π.* (σημ. 13), πίν. XV. 1, 2, 5, 8, για τριγωνικές εγκοπές βλ. *αφ. κατ.* 39, Aslanis, *ό.π.* (σημ. 14), πίν. 121.9 (από το Περιβολάκι).

46 (# 23001) και 56 (# 23002). Δύο τμήματα από λαβή ημικυλινδρικής διατομής. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 5 YR 4/1, επιφάνεια πολύ καλά στιλβωμένη (πίν. 12).

Διακόσμηση: πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφεται μοτίβο ενάλληλων τριγώνων που απολήγει σε σπείρα (πάνω από το πλαίσιο 3 μικρά τρίγωνα με δικτυωτό πλέγμα).

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), *εικ.* 70 j, 71 b, για μεταγενέστερα παράλληλα βλ. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 6.5, 10 (σρώμα 18), 114.3 (σρώμα 10).

47. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό σκούρο, Munsell 5 YR 5/2, επιφάνεια στιλβωμένη.

Διακόσμηση: ελαφρά καμπύλες παράλληλες γραμμές.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), *εικ.* 68 l, m, n, p, k.

48. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 10 YR 6/1, επιφάνεια μέτρια λειασμένη (πίν. 3).

Διακόσμηση: δύο ομάδες παράλληλων γραμμών, η μία από αυτές αποτελείται από ελαφρά καμπύλες γραμμές.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. IX. 10, 16, Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 68.

49. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 10 YR 6/4, επιφάνεια στιλβωμένη.

Διακόσμηση: ομάδες λοξών παράλληλων γραμμών, που πιθανώς σχηματίζουν τρίγωνα.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 73 g-1, για μεταγενέστερα παράλληλα βλ. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 12.1, 2, 5 (στρώμα 17).

23002

50-51. Όστρακα σώματος φιαλόσχημου αγγείου, στα οποία σώζεται αρχή διχαλωτής λαβής. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 10 YR 4/1, επιφάνεια στιλβωμένη (πίν. 12).

Διακόσμηση: τρεις οριζόντιες παράλληλες γραμμές κάτω από τη νεύρωση, που σχηματίζει η αρχή της λαβής.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), σσ. 206-207, αρ. 381-382, για το σχήμα βλ. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 30.1-2 (στρώμα 16-17).

52-53. Τμήματα λαβής ημικυλινδρικής διατομής. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 10 YR 4/1, επιφάνεια στιλβωμένη (πίν. 12).

Διακόσμηση: δύο συνδεδεμένοι κατακορυφήν ρόμβοι, ο ένας γεμίζεται με ενάλληλους ρόμβους, ο δεύτερος με ενάλληλες γωνίες.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 47 f, e, 70 j, 75 a, 93 I, Rey, *ό.π.* (σημ. 13), πίν. XVI. 8, Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 1.11 (στρώμα 19) (;), για μεταγενέστερα παραδείγματα βλ. *ό.π.*, πίν. 20.4 (στρώμα 16), 47.2-3 (στρώμα 14β).

54. Όστρακο σώματος μεγάλου ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό-κόκκινο, Munsell 5 YR 6/4, επιφάνεια ελαφρά λειασμένη (πίν. 10).

Διακόσμηση: ρηχά κυκλικά μοτίβα.

Τεχνική: Κατηγορία Ζ.

Παράλληλα: Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. XIVb 13, 16, Rey, *ό.π.* (σημ. 13), πίν. XX 3.13, S. Casson, «Excavations in Macedonia», BSA

XXIV (1919-21): εικ. 15 b. 2, Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 5.4 (σρώμα 19-20).

55. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 7.5 YR 4/2, επιφάνεια στιλβωμένη (πίν. 3).

Διακόσμηση: ομάδα οριζόντιων παράλληλων γραμμών και τμήμα μοτίβου, πιθανόν ρόμβος.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 73 i-I.

56. Βλ. αρ. 41.

57. Όστρακο σώματος κλειστού αγγείου. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 10 YR 5/1, επιφάνεια ελαφρά λειασμένη.

Διακόσμηση: παράλληλες εγχαράξεις που συγκλίνουν.

Τεχνική: Κατηγορία Β.

58. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 10 YR 4/1, επιφάνεια στιλβωμένη (πίν. 3).

Διακόσμηση: Διαγραμμισμένο τρίγωνο.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 73 K-I.

59. Όστρακο κάθετου χείλους (πιθανόν της ΠΕΧ). Χρώμα πηλού καστανοκόκκινο, Munsell 5 YR 6/4, επιφάνεια μη λειασμένη.

Διακόσμηση: ακριβώς κάτω από το χείλος μικρές λοξές γραμμές.

Τεχνική: Κατηγορία ΣΤ.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 62 h.

24002

60. Όστρακο από λαϊμό αμφορέα. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 5 YR 6/6, επιφάνεια αδρή (πίν. 11).

Διακόσμηση: δύο οριζόντιες εγχαράξεις, κάτω από αυτές 4 τριγωνικές εγκοπές. Στο σημείο που αρχίζει το σώμα του αγγείου 2 ζεύγη εγχαράξεων, που συγκλίνουν.

Τεχνική: Κατηγορία Γ.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 93 g, Rey, *ό.π.* (σημ. 13), σ. 213, εικ. 30, πίν. XX. 5, Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 1.3 (σρώμα 19), για μεταγενέστερα παραδείγματα *ό.π.*, πίν. 12.3 (σρώμα 17), 33.2 (σρώμα 15).

61. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό. Munsell 5 YR 6/8, επιφάνεια στιλβωμένη (πίν. 5).

Διακόσμηση: 4 πυκνές παράλληλες εγχαράξεις και άλλες 3 πιο πλατιές και αραιές.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley - Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. IX. 16, Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 68.

62. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 7,5 YR 4/2, επιφάνεια πολύ καλά στιλβωμένη (πίν. 2).

Διακόσμηση: κορυφή οξυκόρυφου τριγώνου.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. XIII. 16-18.

63. Όστρακο χείλους από μόνωτο (;) κύπελλο (διάμετρος χείλους 5 εκ. περίπου). Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 7,5 YR 4/0, επιφάνεια λειασμένη, (πίν. 1). Διακόσμηση: δύο οριζόντιες γραμμές, κάτω από αυτές δύο ζώνες αντιθετικά τοποθετημένων τριγώνων με δικτυωτό πλέγμα.

Τεχνική: Κατηγορία Β.

Παράλληλα: Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. IX. 6, XIII. 28, Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 70 β, αρ. 376, 380. Για το σχήμα βλ. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 114.6 (στρώμα 10).

Τομή Ο

25001

64. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 7,5 YR 5/4, επιφάνεια στιλβωμένη.

Διακόσμηση: τρεις οριζόντιες παράλληλες γραμμές.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. IX. 9, 14, 16.

65. Όστρακο σώματος μάλλον κλειστού αγγείου. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 5 YR 4/1, επιφάνεια στιλβωμένη.

Διακόσμηση: σειρά από μικρές τριγωνικές εγχοπές.

Τεχνική: Κατηγορία ΣΤ.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 57 f, Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 1.13 (στρώμα 19), για μεταγενέστερα παραδείγματα Hochstetter, *ό.π.*, πίν. 58.7 (στρώμα 14α), 147.7 (στρώμα 9-10).

66. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού σκούρο τεφρό, Munsell 7,5 YR 3/0, επιφάνεια στιλβωμένη.

Διακόσμηση: 3 αραιές οριζόντιες παράλληλες εγχαράξεις.

Τεχνική: Κατηγορία ΣΤ.

Παράλληλα: Hochstetter, *ό.π.*, πίν. 2.10, 4.8 (σρώμα 19).

24002

67. Όστρακο σώματος ανοιχτού πιθοειδούς αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 7,5 YR 6/4, επιφάνεια ελαφρά λειασμένη (πίν. 11).

Διακόσμηση: παράλληλες οριζόντιες γραμμές που απολήγουν σε σπείρα.

Τεχνική: Κατηγορία Γ.

Παράλληλα: Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 5.7 (σρώμα 19), για μεταγενέστερα παράλληλα *ό.π.*, πίν. 23.8 (σρώμα 16), 51.12 (σρώμα 14β).

68. Όστρακο σώματος αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 7,5 YR 6/4, επιφάνεια μη λειασμένη.

Διακόσμηση: αμελείς πλατιές εγχαράξεις.

Τεχνική: Κατηγορία ΣΤ.

69. Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 10 YR 6/3, επιφάνεια μη λειασμένη.

Διακόσμηση: γραμμές.

Τεχνική: Κατηγορία ΣΤ.

Παράλληλα: Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), XIV 18, Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 31.10 (σρώμα 15) (ως προς την τεχνική χάραξης).

25003

70-71. Τμήματα ταινιωτής λαβής. Χρώμα πηλού ανοιχτό καστανό-κοκκινωπό, Munsell 7,5 YR 6/4 και 5 YR 6/6, επιφάνεια μη λειασμένη (πίν. 13).

Διακόσμηση: σπείρες και πλαίσια μέσα στα οποία εγγράφονται τριγωνικά μοτίβα.

Τεχνική: Κατηγορία Α.

Παράλληλα: Βλ. για ανάλογη τεχνική χάραξης Δ. Γραμμένος, *ό.π.* (σημ. 11), πίν. ΙΘ γ 1, 2β.

25005

72. Όστρακο χείλους φιαλόσχημου αγγείου, που σώζει αρχή πιθανόν διχαλωτής λαβής. Χρώμα πηλού καστανό, Munsell 7,5 YR 5/2, επιφάνεια σιλβωμένη (πίν. 14).

Διακόσμηση: οριζόντιες παράλληλες γραμμές πάνω στις οποίες πατά μοτίβο ενάλληλων τριγώνων με απόληξη. Το κεντρικό τρίγωνο γεμίζει με σταγονόμορφα μοτίβα. Κάτω από την ομάδα των οριζόντιων γραμμών διακρίνεται η αρχή ομάδας λοξών παράλληλων γραμμών. Στην εσωτερική επιφάνεια του

χείλους υπάρχει ρομβοειδές μοτίβο που γεμίζει με σταγόνες.

Τεχνική: Ομάδα Ε.

Παράλληλα: Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. ΙΧ. 4, για μεταγενέστερα παράλληλα βλ. Hochstetter, *ό.π.*, πίν. 259.1, 7 (στρούμα 14β).

73. Οστρακο σώματος από μικρό σφαιρικό αγγείο. Χρώμα πηλού τεφρό, Munsell 7,5 YR 3/0, επιφάνεια στιλβωμένη (πίν. 14).

Διακόσμηση: αντιθετικά τοποθετημένα ενάλληλα τρίγωνα (το κάτω τρίγωνο σώζεται εντελώς αποσπασματικά).

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Παράλληλα: Heurtley - Hutchinson, *ό.π.* (σημ. 10), πίν. ΧΙΙΙ. 33 (για τον τρόπο χάραξης), Rey, *ό.π.* (σημ. 13), πίν. ΧVΙΙΙ. 2, για μεταγενέστερα παράλληλα Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 40.4, 8 (στρούμα 14β).

Ολόκληρα αγγεία

Τομή Φ

21010 Ο.Α. 1 (αφ. ανασκαφής Ο.Α. 1) (εικ. 4, πίν. 15-16)

Τριποδικό σκεύος μερικώς συμπληρωμένο. Ίσως υποστατό. Χρώμα πηλού: τεφρό, Munsell 10 YR 3/1. Διαστάσεις: ύψ. 12,7 εκ., διαμ. χείλους 4,6 εκ., διαμ. δακτυλίου 8,4 εκ., πλ. ποδιού 4,4 εκ., αποστάσεις ποδιών 8,2 εκ.

Διακόσμηση: τα πόδια διακοσμούνται από πλαίσια που δημιουργούνται από πολλαπλές παράλληλες εγχαραξίες και σταγονόμορφα μοτίβα. Μέσα στα πλαίσια εγγράφεται θέουσα σπείρα, μία σε κάθε πόδι, η οποία προς τα πάνω απολήγει σε ενάλληλα τρίγωνα που γεμίζονται με στιγμές. Πάνω από αυτά τα πλαίσια υπάρχει ομάδα οριζόντιων γραμμών που περιτρέχουν το σκεύος. Ανάμεσα στα πόδια δημιουργούνται τραπεζιόσχημα διάχωρα με παράλληλες καμπύλες γραμμές και σταγονόμορφα μοτίβα. Η διακόσμηση του χείλους αποτελείται από σειρά ενάλληλων τριγώνων με στιγμές και ένα τρίγωνο με δικτυωτό πλέγμα. Πάνω από τη ζώνη των τριγώνων με στιγμές, παράλληλες οριζόντιες γραμμές περιτρέχουν το χείλος. Πολύ καλά σώζεται η λευκή ασβεστοδής ύλη, που γεμίζει τις εγχαραξίες.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Βιβλιογραφία: Stefani - Meroussis, *ό.π.* (σημ. 20), πίν. CXLIX-b.

Παράλληλα: Heurtley, *ό.π.* (σημ. 8), εικ. 72 g. Rey, *ό.π.* (σημ. 13), σ. 216, εικ. 32, πίν. ΧVΙΙΙ. 3, ΧΙV. 4, BSA XXIII (1918-19), πίν. ΙΙ. 9.

Τομή Ο

25006 Ο.Α. 2 (αφ. ανασκαφής Ο.Α. 4) (εικ. 4, πίν. 17)

Μικρό κανθαροειδές αγγείο με στενό λαιμό και δακτυλιόσχημη βάση. Χρώμα

πηλού: καστανό, Munsell 5 YR 5/6. Διαστάσεις: ύψ. 7,3 εκ., διάμ. βάσης 2,5 εκ., διάμ. χείλους 4,2 εκ., πάχ. τοιχωμάτων 2-5 χιλ.

Διακόσμηση: κάθε πλευρά διακοσμείται με ένα ορθογώνιο πλαίσιο, που σχηματίζεται από παράλληλες, οριζόντιες και κάθετες γραμμές. Στο κέντρο του πλαισίου τοποθετούνται δύο ομάδες κάθετων παράλληλων εγχαράξεων και ανάμεσά τους τρίγωνα με δικτυωτό πλέγμα. Εκατέρωθεν αυτών των ομάδων, δύο ρόδακες που σχηματίζονται από σπείρα και τριγωνικές εγκοπές που την περιβάλλουν. Τέλος η περιφέρεια της μικρής δακτυλιόσχημης βάσης περιτρέχεται από ομάδα οριζόντιων παράλληλων εγχαράξεων, στην οποία καταλήγουν τα μοτίβα του σώματος. Σώζεται καλά η ασβεστώδης ύλη, που γεμίζει τις εγχαράξεις.

Τεχνική: Κατηγορία Ε.

Βιβλιογραφία: Stefani - Meroussis, *ό.π.* (σημ. 20), πίν. CXLIX.a.

Για μεταγενέστερα παράλληλα βλ. Hochstetter, *ό.π.* (σημ. 8), πίν. 18.1 (στρώμα 16), 47. 2-3 (στρώμα 14β), Γραμμένος, *ό.π.* (σημ. 11), πίν. ΙΖ, ΙΓ α-γ.

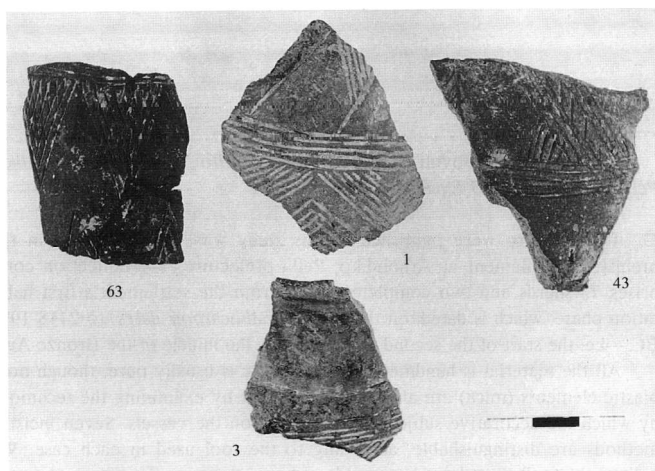
SUMMARY

N. Merousis, A. Bovoli, and L. Stefani, *Sgraffito Ware from Arhondiko, Pella Prefecture (1995 Excavation)*

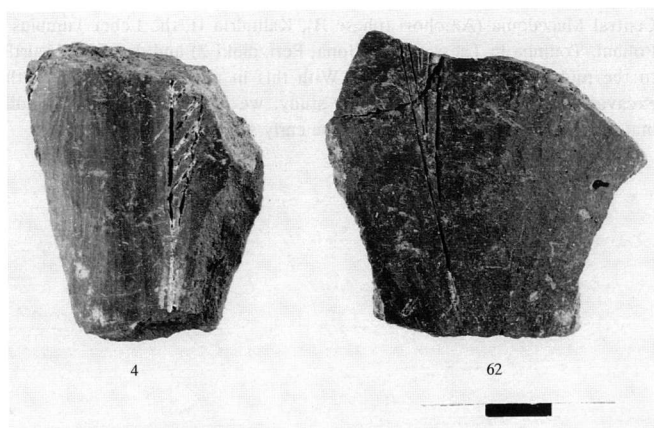
The sgraffito ware published in this study was found in 1994 in the prehistoric settlement at Arhondiko, Pella prefecture. The collection comprises 73 sherds and two complete vessels from the settlement's first habitation phase, which is dated, on the basis of *radiocarbon dates*, to 2118-1937 BC—i.e. the start of the second millennium or the middle of the Bronze Age.

All the material is handmade and the fabric is usually pure, though non-plastic elements (mica) are also found. We start by examining the technique by which the decorative subjects were incised on the vessels. Seven incising methods are distinguishable, according to the tool used in each case. We believe the tools must have been made of bone, stone, or flat pieces of metal. The vessels include small phiales with elevated wishbone handles, amphoras, cantharus-like vessels, and cups. The motifs are geometrical shapes (triangles, lozenges, circles, surrounds).

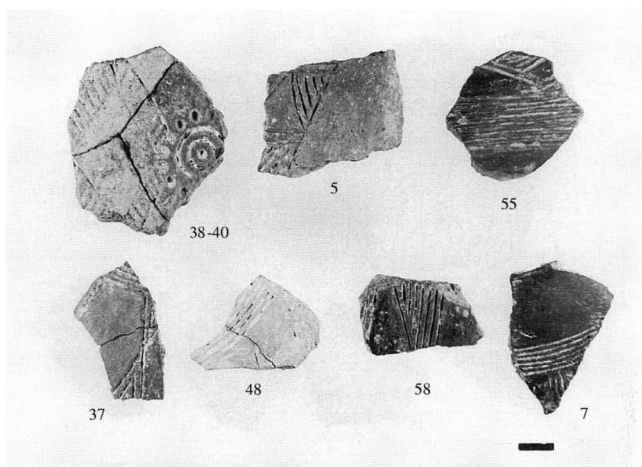
The material from Arhondiko shares similarities with material found in Central Macedonia (Axiohori (phase B), Kalindria II, the Lebet Tumulus at Polihni, Toumba in Thessaloniki, Gona, Perivolaki 2) and dated by Heurtley to the middle of the Bronze Age. With this in mind, together with other excavational data presented in this study, we have dated the Arhondiko material to the mid-Bronze Age, i.e. the early second millennium.

Πίν. 1.

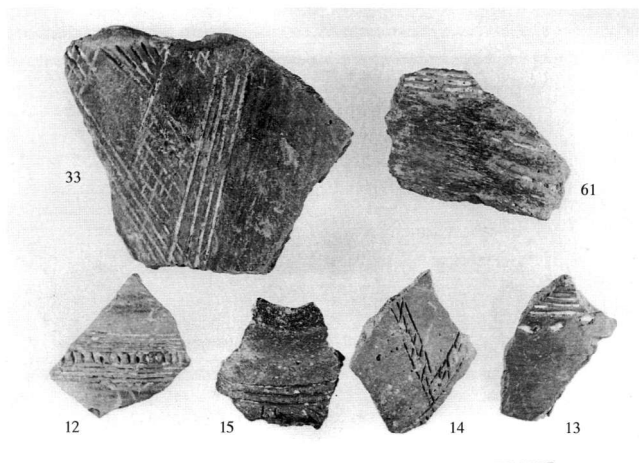
Πίν. 2.

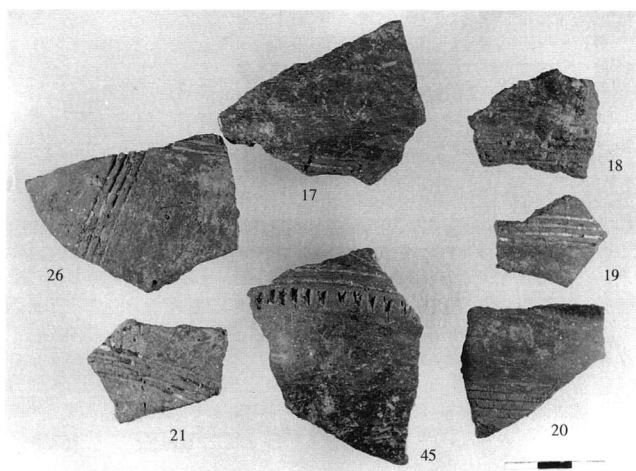
Πίν. 3.

Πίν. 4.

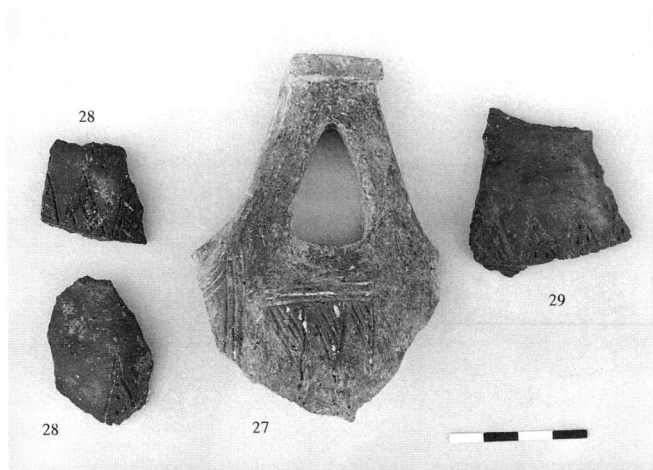
Πίν. 5.

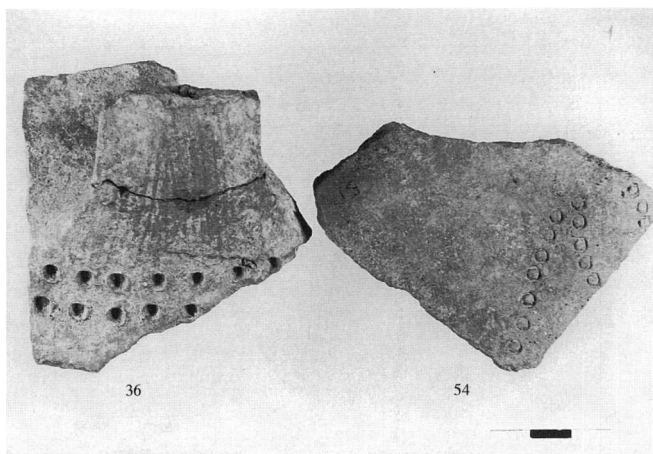
Πίν. 6.

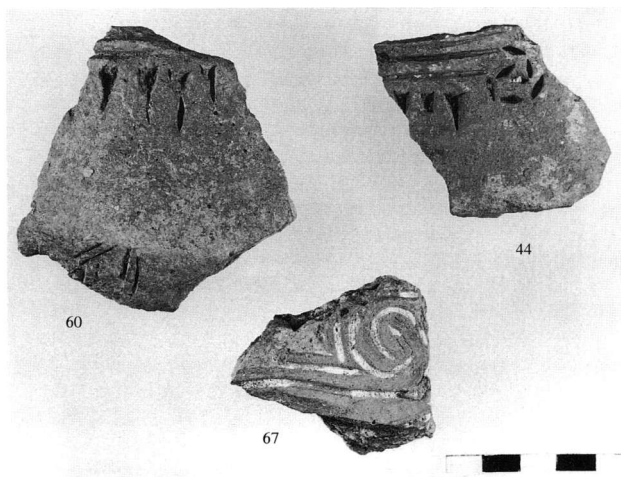

Πίν. 7.

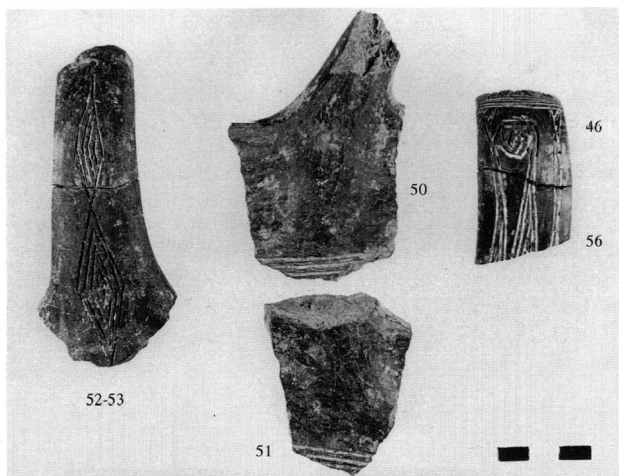

Πίν. 8.

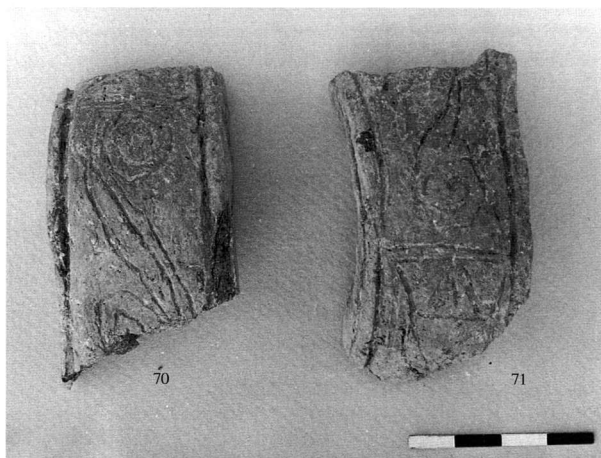
*Πίν. 9.**Πίν. 10.*

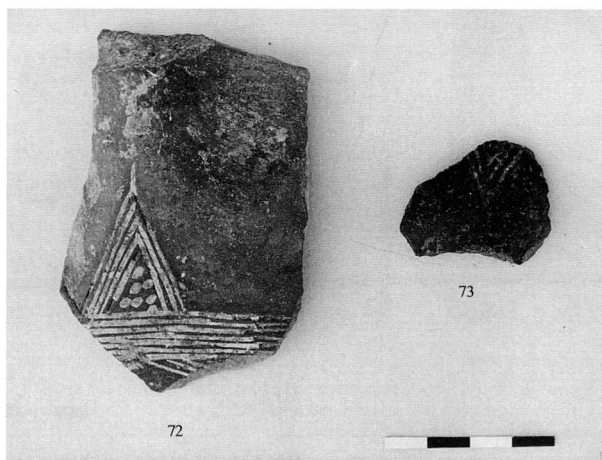
Πίν. 11.

Πίν. 12.

Πίν. 13.

Πίν. 14.

Πίν. 15.

Πίν. 16.

Πίν. 17.